

ՀՅ ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԵԾ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԹՂԹԱԾՐԱՐՆԵՐԸ

Համազասպ Սրվանձտյանցի դատական գործը*

ՀՅ Գաշնակցության նշանավոր գործիչ Համազասպ Սրվանձտյանցի հերոսական էջերով լի կենսագրության ամենավաղ դրվագները կապված են 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական կռիվներում և 1918թ. Բաքվի հերոսամարտում նրա ունեցած ծանրակշիռ ներդրման հետ:

Համազասպ Խաչատուրի Սրվանձտյանցը ծնվել է 1873 թվականին Վանի մեծահամբավ Սանդեց (Սրվանձտյանց) գերդաստանում՝ ականավոր հոգևորական ու գիտնական-բանահավաք Գարեգին Սրվանձտյանցի եղբոր ընտանիքում: Գեռես պատանեկության տարիներից Համազասպն ընդգրկվել է ազատագրական շարժման մեջ, իսկ հետագայում՝ 1890 թվականին, խուսափելով թուրքական իշխանությունների հետապնդումներից, մեկնել է Երևան և ապա գործունեության կենտրոն է ընտրել Արցախը:

Առաջին մեծամասշտաբ մարտական մկրտությունը Համազասպը ստացել է 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական կռիվների ժամանակ՝ թե՛ իր անմիջական մասնակցությամբ և թե՛ հատկապես Ասկերանի, Խաչենի և Գանձակի շրջաններում հայոց ինքնապաշտպանությունը ղեկավարելով: Համազասպի կազմակերպչական և զորավարական տաղանդը փայլատակեց հատկապես Ասկերանում: Առանց չափազանցության կարելի է փաստել, որ միայն Ասկերանի կիրճը փակած Համազասպի հմուտ մարտավարության շնորհիվ էր, որ 1905-ի ամռանը հնարավոր եղավ պահպանել ուժերի հաշվեկշիռը՝ տափաստաններից Աղդամում կենտրոնացող և այնտեղից էլ հեղեղի նման Գարաբաղի խորքերը շտապող թաթարական զերակշիռ ուժերի դեմ: Համազասպի հմտորեն մշակած մարտավարության արդյունքում՝ Շուշիից Ասկերանի միջով Աղդամ վերադարձող թաթար բեկերի ջոկատները 1905 թ. օգոստոսի 22-ին ծուղակն ընկան, որից փրկվեց 200-ից միայն 6-ը: Այս դեպքից հետո Մ. Վարանդյանի բնորոշմամբ՝ «Համազասպի հռչակը տարածեցաւ Գարաբաղի մէջ: Թուրք խուժաններու համար վանեցի կտրիճը ճշմարիտ հոգեառ սաթայէլ մըն էր: Անոնք կը յիշատակէին «Համագօնփ» անունը անէծքով ու զարհուրանքով: Իսկ հայ աշխատատուր ժողովուրդը կերգէր խանդավառ իր «Համազանցը պանծալի...»»¹:

Սակայն 1905թ. ամռան ու աշնան ամիսներին Գարաբաղի լեռնային հատվածում ձեռք բերված հաղթանակներից հետո էլ Գանձակի նահանգի դրությունը խիստ վտանգավոր էր: Գրաստամատ Կանայանի կողմից ահաբեկված Բաքվի նահանգապետ Նակաշիճեի քրոջ որդին՝ Գանձակի նահանգապետ Տակայշվիլին ժամանակավորապես հաշվի էր նստում հայերի ուժի հետ: Վարանդայի ու Գիզակի գավառների առանձին գյուղերում ուժերի հարաբերակցությունը փոխվել էր հօգուտ հայերի: Շուշիում պաշարված թաթարների համար խիստ ծանր վիճակ

* Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 17. 06. 2010:

¹ Վարանդեան Մ., Գ.Յ. Գաշնակցութեան պատմութիւն, Եր., 1992, էջ 339:

էր ստեղծվել, քանզի Մ. Վարանդյանի բնութագրմամբ՝ «Անդրկովկասի ոչ մէկ գաւառի մէջ հայ-թուրքական ընդհարումը այնքան կատաղի և արիւնահեղ եղաւ, ինչպէս Ղարաբաղում և անոր մայրաքաղաք Շուշիի մէջ»²:

Նման պայմաններում, 1905թ. նոյեմբերի 13-ից մինչև դեկտեմբերի 1-ը Թիֆլիսում տեղի ունեցած ՀՅԳ Կովկասյան շրջանային ժողովում «Ապառաժ»-ի (Ղարաբաղ) կենտրոնական կոմիտեային պատգամավոր Համազասպը բարձրացրեց Կովկասում կուսակցության ունեցած գենքի քանակությունն անբավարար լինելու հարցը և առաջադրեց մինչև 5 հազար հրացան ունենալու պահանջ³: Որոշվեց ժամանակավորապէս վերականգնել «Փոթորիկ»-ի գործը, որի միջոցով «... ձեռք բերած գումարները յանձնուելու են «ֆոնդի» Մարմնին, միմիայն ընդհանուր զինման եւ ինքնապաշտպանութեան գործին յատկացնելու համար»⁴:

ՀՅԳ Կովկասյան շրջանային ժողովի աշխատանքները դեռևս շարունակվում էին, երբ 1905 թ. նոյեմբերի 18-ին սկսվեց Գանձակի հայության ջարդը: Նահանգապետ Տակալաշվիլին համոզվելով, որ Ղարաբաղի լեռնային հատվածն ու Ջանգեզուրը լավ են պաշտպանված, սադրանքի իրականացումը տեղափոխել էր Գանձակ: Այդ սադրանքի նպատակը Ղարաբաղի լեռնային հատվածում ու Ջանգեզուրում հայերի ձեռք բերած հաղթանակները Գանձակ քաղաքում ու Դաշտային Ղարաբաղում պարտությունների վերածելու մտադրությունն էր: Ուստի, լքելով կովկասյան շրջանային ժողովը՝ Գանձակ վերադարձան Ա. Գյուլիսան-դանյանն ու Համազասպը, որոնցից առաջինը նշանակվեց Գանձակի զինվորական շտաբի ղեկավար, իսկ Համազասպին հանձնվեց ռազմական գործողությունների ընդհանուր ղեկավարումը: Այս ճակատում «Համազասպն ալ շարունակ դիրքէ դիրք թռչելով, հրահանգներ կուտար մեր շրջանապետներուն ու խմբապետներուն»⁵:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Գանձակում և շրջակա գյուղերում թաքարները քանակական մեծ առավելություն ունեին և ստանում էին նաև ցարական վարչության քողարկված աջակցությունը, Բաթումից, Թիֆլիսից և այլ վայրերից ժամանած ջոկատների և տեղական ուժերի մտածված գործողությունների հետևանքով 1905 թ. դեկտեմբերի, 1906 թ. հունվարի ընթացքում հաջողվեց մի շարք ջախջախիչ հարվածներ հասցնել հակառակորդին: Համազասպի հրահանգով ավերվեցին ավազակաբների վերածված Թոփալ-Հասանլու, Մոլլա-Ջալլու, Սոգյութլու և այլ խոշոր բնակավայրերը: Գրանից հետո՝ 1906 թ. փետրվարին կայացած ՀՅԳ Ջինվորական խորհրդակցությունը որոշեց. «... նախադարձակ լինել եւ ջնջել այն բոլոր որջերը, լինեն դրանք մեծ կամ փոքր, որոնք աւազակային կենտրոններ էին: Բացի այդ, անհրաժեշտ համարուեց վերացնել խոշընդոտ հանդիսացող այն թաթարական գիւղերը, որոնք խանգարում էին Գանձակից Շուշի, Շուշուց՝ Գորիս եւ Նոր Բայազիտից՝ Գորիս հաղորդակցութեան»⁶:

Արևելահայության ֆիզիկական գոյությունը պաշտպանելու գործում նշանակալի ներդրում ունեցած Համազասպ Մրվանձտյանցը հայ-թաթարական կռիվների շրջանից արդեն հայտնվել էր ցարական Օխրանայի ուշադրության կենտրոնում, ուստի բնական է, որ նա զերծ չմնաց ՀՅԳ գործիչների զանգվածային

2 Նույն տեղում, էջ 321:
3 Տե՛ս Նիւթեր Դ. 3. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հտ. ք., էջ 237:
4 Նույն տեղում, էջ 240:
5 Վարանդեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 349:
6 Նիւթեր Դ. 3. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հտ. ք., էջ 251:

ծերբակալություններից: 1908 թ. Համագասպը ձերբակալվեց Գանձակի ոստիկանական մարմինների կողմից, իսկ 1909 թ. մարտի 13-ապրիլի 20-ի որոշմամբ որպես ՀՅԳ «Ահաբեկիչ-Մարմնի» ահաբեկչական խորհրդի անդամ՝ վերջնականապես կալանավորվեց: Գաշնակցական լինելուց փաստից բացի՝ նա մեղադրվել է որպես «Շուշիի և Ելիզավետպոլի կենտրոնական կոմիտեներին կից ահաբեկիչների ղեկավար»: Համագասպը հարցաքննությունների ժամանակ իրեն մեղավոր չի ճանաչել: Ավելին, նա ըստ ամենայնի պաշտպանել է նաև իր գործում հիշատակվող գործիչներին (Խանասորի Վարդան, Կոբյուն վարդապետ), ձգտելով նրանց ևս զերծ պահել դատական հետապնդումներից: Արդյունքում՝ Համագասպ Սրվանձտյանը դատապարտվեց մահապատժի, սակայն Գևորգ Ե. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի միջնորդությամբ վճիռը փոխարինվեց Սիբիրում 15 տարվա աքսորով: 1913 թ. Համագասպը փախավ աքսորից, անցավ Եվրոպա, ապա՝ Կ. Պոլիս:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի Կովկասյան ճակատում Համագասպը 3-րդ հայկական կամավորական ջոկատի հրամանատարն էր: Նա մասնակցել է բազմաթիվ մարտերի, վճռորոշ դեր խաղացել Բասենի և Ալաշկերտի շրջանների հայության փրկության և Արևելյան Հայաստան գաղթեցման գործում: 1915 թ. մայիսին նրա ջոկատն առաջիններից մեկը մտավ ազատագրված Վան, հետո մարտնչեց Բիթլիսի և Խիզանի շրջաններում: 1917 թ. փետրվարին Ալաշկերտի շրջանում ղեկավարել է ժողովրդական աշխարհագորի ջոկատը: 1918 թ. ակտիվորեն մասնակցել է Նուրի փաշայի ոհմակներից Բաքվի հայության ինքնապաշտպանությանը, եղել է 3500 զինվորներից բաղկացած բրիգադի հրամանատար:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության օրոք Համագասպը Նոր Բայազետի գորախմբի հրամանատարն էր: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո՝ 1921 թ. փետրվարի 18-ի նախօրեին, Համագասպ Սրվանձտյանը կացնահարվել է Երևանի բանտում:

Ավագ Ա. Հարությունյան
պատմ. գիտ. թեկնածու

THE FILES OF THE GREAT TRIAL OF ARF (DASHNAKTSUTYUN)

The Lawsuit of Garegin Srvandztyants

Avag A. Harutyunyan

**ԹԻՎ 1
ՈՐՈՇՈՒՄ**

1909թ. մարտի 13-ից մինչև ապրիլի 20-ը Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանին կից հայրուկ կարևորության գործերով Դատական Զննիչի.

**Բ. ԱՀԱԲԵԿԻՉ-ՄԱՐՄԵԻ ԳՈՐԾԱԴԻՐ
ԱՀԱԲԵԿՉԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐ.**

106. Համազասպ Սուրվասյան⁷ (կուսակցական մականունը «խմբապետ Համազասպ», «հայոց իշխան Համազասպ») – [ՀՅԳ] կուսակցության 1905թ. նոյեմբերի 13-30-ի շրջանային ժողովի որոշումներից երևում է, որ նա որպես [ՀՅԳ] Շուշիի կենտրոնական կոմիտեի պատգամավոր՝ «խմբապետ Համազասպ» անունով, ներկա է եղել այդ ժողովին: Նա մատնանշել է, որ իր տրամադրության տակ փամփուշտներ և դրամ չկա, և որ իր շրջանի համար անհրաժեշտ է մինչև 600.000 փամփուշտ և 5.000 հրացան, իսկ ծախսերի համար՝ ոչ պակաս, քան 50.000 ռուբլի: Ինչպես երևում է կուսակցության բյուրոյի թղթերից, նա անդամակցել է Շուշիի կենտրոնական կոմիտեի Ջևանշիրի⁸ կոմիտեին, և 1906թ. օգոստոսի 1-ին որպես նշյալ կոմիտեի անդամ կուսակցության բյուրոյին գրած նամակում խնդրել է «Հովսեփ»⁹ անունով [ՀՅԳ] անդամի կողմից իրեն գրադարտելու առթիվ միջնորդական դատարան նշանակել: Նույն թվին, ինչպես նշված է նույն բյուրոյի մեկ այլ փաստաթղթում, նա եղել է [ՀՅԳ] Ելիզավետպոլի¹⁰ կենտրոնական կոմիտեի գծով Կորյուն վարդապետի¹¹ աշխատակիցը և արդեն անվանվել է «հայոց իշխան Համազասպ»: Նա գլխավորապես եղել է Շուշիի և Ելիզավետպոլի

կենտրոնական կոմիտեներին կից ահաբեկիչների ղեկավարը, և 1907թ. նրա ղեկավարությամբ ու անձնական մասնակցությամբ Կրասնովոդսկում իրականացվել է ահաբեկչություն Մուշեղ Օհանյանի¹² նկատմամբ, ով մերկացրել էր «Դաշնակցության» նոր կուսակցության¹³ գործունեությունը:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 334-335:
Թարգմանություն ռուսերենից:

Վերոշարադրյալի հիման վրա և հաշվի առնելով, որ Համազասպ Սերվոսյանը միանգամայն մերկացվում է [ՀՅԳ-ին մասնակցության գործով], որ Համազասպ Սերվոսյանը դրանից գատ մեղադրվում է սպանությունների կատարման գործում սադրանքի և մեղակցության համար, այսինքն՝ Պատժի մասին կանոնադրության 13-րդ, 120-րդ, 1453-րդ հոդվածներով նախատեսված հանցագործություններում, Ռոշեցի. Քրեական կանոնադրության 102-րդ հոդվածի հիման վրա նրան որպես մեղադրյալի կալանավորել:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 342-344:
Թարգմանություն ռուսերենից:

**ԹԻՎ 2
ՄԵՂԱՊՅԱԼԻ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**

Մեղադրյալ Համազասպ Սուրվասյանցի՝ համաձայն Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանի հայրուկ կարևորության գործերով Դատական Զննիչի 1909 թ. մայիսի 30-ի թ. 1209 պահանջի:

1909 թ. հունիսի 3: Հարցաքննության վայր–Ելիզավետպոլի բանր: Ելիզավետպոլի օկրուգային դատարանի Դատական Զննիչի

7 Այսուհետ Համազասպի իսկական ազգանվան բոլոր աղավաղումները դատական գործից են:
8 Ջևանշիր - գավառ Գանձակի նահանգում:
9 Անձը պարզել չհաջողվեց:
10 Գանձակ:
11 Կորյուն վարդապետ Սահակյանը 1905-1906թթ. հայ-թաթարական կռիվների ժամանակ կարևոր դեր է կատարել Գանձակի գավառում, լիթինյան գործով մինչև 1917թ. մայիսը դատապարտվել է աքսորի Իրկուտսկի մարզ:
12 Մուշեղ Օհանյանը խմբապետ Միհրանի աջակիցներից էր:
13 Նկատի ունի «Կովկասյան նախագծով» ՅՅԳ որդեգրած սոցիալիստական քաղաքականությունը:

ԵՐԱՆՈՒՅՈՒՄ
Բ (Ը) ԳՄԻՐԻ, ԲԻՎ 2(30) ԿԱՊԻՒ-ԽՈՒՆԻ 2010
ՎԵՄ համահայկական համոթն

պաշտոնակատար Սողովյուր Զրեական դավարության կանոնադրության 403-407-րդ և 1037-րդ հոդվածներում նշված կանոնների պահպանմամբ որպես մեղադրյալի հարցաքննեց ներքոսովանյալին, ով իրեն ներկայացված հարցերին հեղուկալ ցուցումները փվեց.

Իմ անուն, հայրանուն, ազգանուն—Համագասպ Խաչատուրի Սիրվաթյան; հանցանք կատարելու ժամանակ տարիքը—36 տարեկան; ծննդյան վայրը և մկրտությունը—ք.Վան, Թուրքիայում; գրանցման վայրը — ք.Երևանի քաղքենի; մշտական բնակության վայրը — Շուշի, Ելիզավետպոլի նահանգ; ծնունդը — օրինական; կոչումը — հարկատու; ազգությունը — հայ; կրոնը—հայ-գրիգորյան; ինչպիսի կրթություն է ստացել — ծխական դպրոց Թուրքիայում; զբաղմունքը — ժամագործ վարպետ և ոսկերիչ; գույքային ապահովվածության աստիճանը — անձնական աշխատանք; ընտանեկան հարաբերությունները — ամուսնացած, երկու անչափահաս երեխաներս ապրում են իմ հետ; քննության տակ լինելը կամ նախկին դատվածությունը — դատապարտված բանտում, հատուկ իրավունքների զրկմամբ, պատիժը կրում են Կովկասյան ռազմաօկրուգային դատարանի վճռով; հատուկ նշաններ — չկան; մեղադրյալն արդյոք բացատրվում է ռուսերեն — վատ, բացատրվում է հայերեն:

Ապա, ըստ մեղադրանքի ներկայացված հարցերին, մեղադրյալը պարզաբանեց:

Ես ինձ մեղավոր չեմ ճանաչում այն բանում, որ պատկանել եմ 1905-1908 թվականներից Ռուսական պետության մեջ ձևավորված հանցավոր ընկերակցությանը՝ «Ղաշնակցություն» հայկական հեղափոխական միություն անվանումով կուսակցությանը, որն իր գործունեության նպատակ էր առաջադրել գործադուլների, տնտեսական, կազմակերպական և քաղաքական ահաբեկչությունների ճանապարհով և զինված ապստամբության միջոցով բռնությամբ Ռուսական պետության մեջ օրենքներով հաստատված կառավարման հիմնական

ձևի փոփոխությունը և դաշնակցային, ժողովրդավարական հանրապետության հաստատման համար գոյություն ունեցող հասարակական կարգի տապալումը, որ տեղի է ունեցել 1905-1908 թթ., [և որ] նշյալ նպատակների համար իր տրամադրության տակ Թիֆլիս քաղաքում և Ռուսական կայսրության ուրիշ քաղաքներում ունեց` հեղափոխական բյուրո, հատուկ հեղափոխական կենտրոնական և տեղական կոմիտեներ և ենթակոմիտեներ, խմբեր, 1905-1908 թթ. հրատարակած հակակառավարական ամսագրեր, թերթեր, թուցիկներ՝ զինված ապստամբության կոչերով, Ռուսական պետության մեջ հանրապետության ձևավորման համար, սարքավորումներով տպարաններ, հրագենի և սառը զենքի մեծ պահեստներ, պայթուցիկ արկեր (ռումբեր), վառոդի, դինամիտի, փամփուշտի և այլնի մեծ պահեստներ, հեղափոխական զինվորների¹⁴ հատուկ ջոկատներ, ահաբեկչական ջոկատներ՝ «Ահաբեկիչ Մարմին»-ի¹⁵ խորհրդի գլխավորությամբ, որ կոմիտեների որոշումներով 1905-1908 թթ. Ռուսաստանում իրականացրել է նշյալ հանցավոր կազմակերպության համար վտանգավոր համարվող և նրա կարգադրություններին ենթարկվել չցանկացող՝ ինչպես կառավարող իշխանության ներկայացուցիչների, այնպես և մասնավոր անձանց սպանությունների մի ամբողջ շարք, դրանից զատ [իրականացրել է] տեղական հայ բնակչության ամենամյա պարտադրված դրամահավաք՝ հանցավոր նպատակների համար և մահվան սպառնալիքի ներքո, առավել ևս՝ հատուկ ստիպողական մեծ դրամական շորթումներ [է կատարել] հարուստ անձանցից, որոնց հրաժարման դեպքում նրանց [սպառնացել են] սպանել, դրանից բացի ինքնագլուխ կերպով յուրացնելով դատական իշխանության իրավասությունը, իրականացնելով քրեական և քաղաքացիական գործերի քննություններ, և այդ գործերով իր ապօրինի դատավճիռներն արձակելով, ընդ որում ես՝ Համագասպ Սողովասյանցս [սա կրկին քննիչի կողմից

14 Փաստաթղթում զինվոր բառը փակագծերում գրված է ռուսերեն՝ зинвор:

15 Ռուսերեն տառերով հենց այսպես է գրված:

ներկայացված մեղադրանքի տեքստն է], անդամակցելով նշյալ կուսակցությանը և նրա Ելիզավետպոլի կենտրոնական կոմիտեին, Կորյուն վարդապետի հետ ղեկավարել են կոմիտեի բոլոր գործերը, կրելով «հայոց իշխան Համազասպ» մականունը, իսկ «խմբապետ Համազասպ» մականվան ներքո 1905թ. նոյեմբերի 13-30-ին գործում մասնակցություն են ունեցել կուսակցության շրջանային ժողովում, մատնանշելով հանուն ռուսական կառավարության դեմ պայքարի կուսակցության Ելիզավետպոլի շրջանի համար գեներալ հայթայթման նպատակով ավելի քան 50.000 ռուբլու անհրաժեշտության վրա:

Որպես արդարացում պարզաբանեն: Ես երբեք «Դաշնակցություն» կուսակցությանը չեմ պատկանել¹⁶: Երբ 1905-1906 թթ. հայերի և թաթարների միջև ընդհարումներ էին տեղի ունենում, ես որպես տեղական բարքերին ու թաթարերենին և հայերենին լավատեղյակ, հարգարժան հայ և թաթար անձանց խնդրանքով մեկնեցի Ջևանշիրի գավառ, որպեսզի երկու ազգերին խաղաղության մղեմ: 1905 թ. սեպտեմբերին ես տիֆոլ հիվանդացա և Ելիզավետպոլում բժիշկներ Ամիրխանովի և Չալիևի մոտ բուժվեցի, իսկ 1905 թ. նոյեմբերի 20-ին ընտանիքիս մոտ՝ Ելիզավետպոլ մեկնեցի: Չպատկանելով «Դաշնակցություն» կուսակցությանը՝ ես այդ կուսակցության ոչ մի ժողովի չէի կարող մասնակցել: Ես հետապնդեի իմ ժողովրդի շահերը՝ նույնիսկ հակադարձել եմ այդ կազմակերպության նպատակներին և թույլ չեմ տվել նրան հայ ժողովրդի շրջանում իր ազդեցությունը դրսևորել, ինչի համար այդ կուսակցության հետ թշնամանքի մեջ էի: Ծնունդով նույնպես Թուրքիայից՝ իմ դպրոցական ընկեր Կորյունի հետ ես բարեկամական հարաբերությունների մեջ էի: Նա նույնիսկ իմ երեխաների կնքահայրն է: Ես չգիտեի, որ նա հեղափոխական կուսակցության է պատկանել, սակայն տեսնում էի, որ մասնակցում է բարեգործական գործերի, օրինակ՝ աղքատներին հաց բաժանելով: Ես

«հայոց իշխան Համազասպ» և «խմբապետ Համազասպ» մականուններ չեմ կրել և այդ անվանումներով ոչ մի հանցավոր կազմակերպության գործեր չեմ կատարել: Ես գիտեմ, որ «Համազասպ» անուն ունեցող մի քանի անձինք կան, ովքեր հայ-թաթարական կոտորածի ժամանակ սպանությունների են մասնակցել և միգրացե այդ անձինք պատկանել են «Դաշնակցություն» կուսակցությանը: Հնարավոր է, որ համար էլ ինձ շփոթում են այդ մարդկանց հետ: Որպես արդարացում ավելի բացատրել չեմ կարող: Յուզմունքը տրվել է հայերեն: Թարգմանել է Ելիզավետպոլի օկրուգային դատարանին կից դատական կատարածու Ա. Մելիքովը:

Բնագիրը համապատասխան ստորագրություններով:
ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 550-551:
Թարգմանություն ռուսերենից:

**ԹԻՎ 3
ՈՐՈՇՈՒՄ**

1909 թ. հունիսի 3: Ելիզավետպոլի բանտ: Ելիզավետպոլի օկրուգային դատարանի Դատական Քննիչի պաշտոնակատար Սոլովյովը Քրեական դատավարության կանոնադրության 416-րդ հոդվածի 6-րդ կետի հիման վրա և Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանի հատուկ կարևորության գործերով Դատական Քննիչի 1909թ. մայիսի 30-ի ք. 1209 առանձին պահանջի համաձայն՝ սույն թվին հարցաքննելով ըստ Քրեական կանոնադրության 102-րդ հոդվածի որպես մեղադրյալ Համազասպ Սուրվասյանցին, ՈՐՈՇԵՑ. Երևանի քաղքենի Համազասպ Խաչատուրի Սուրվասյանցի պատժի միջոց նշանակել կալանավորումը Ելիզավետպոլի բանտում, ինչի մասին և հայտարարել նրան:

Բնագիրը համապատասխան ստորագրություններով:
ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 551:
Թարգմանություն ռուսերենից:

16 Այստեղ ներկայացված է միայն Համազասպին վերաբերող հատվածը:

ԹԻՎ 4
ՉՆՆԱՆ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1909 թ. օգոստոսի 2: *Քաղաք Նովոչերկասկ:*

Նովոչերկասկի օկրուգային դափարակնիկ կից հափուկ կարևորության գործերով Դափարակնի Զննիչը Նովոչերկասկի Դափարակնի պալատի Դափարակնի տեղակալի և ներքուտրագրյալ ընթերակաների ներկայությամբ իրականացրեց Քրեական կանոնադրության 126-րդ հոդվածով նախատեսված հանցանքներում մեղադրվող Ելիզավետպոլի հայոց թնակական առաջնորդ Կորյուն վարդապետի մասին Կովկասյան օկրուգային դափարակնի Չինվորական Դափարակնի ուղարկած Թիֆլիսի նահանգային ժանդարմական վարչության պետի օգնականի կատարած հետաքննության գործի զննումը: Ընդ որում, զննմանը պարզվեց հետևյալը: Այս գործը սկսվել է 1907 թ. սեպտեմբերի 12-ին և ավարտվել 1908 թ. փետրվարի 11-ին: Նրանում ընդամենը կա 209 թերթ:

Համազասպ Խաչատուրի Սերվաստյանց – որոշակի բնակավայր չունի:

Ինձ ներկայացված հարցերին պատասխանում եմ: 1905 թ. օգոստոսին Շուշի քաղաքում հայ-թաթարական ընդհարումից հետո՝ ի թիվս այլ հարգարժան հայերի, բնակչության կողմից ես սկզբում ընտրվեցի հաշտեցման, ապա ինքնապաշտպանության հանձնաժողովի անդամ: Ինքնապաշտպանության այդպիսի հանձնաժողովները, ստեղծված մասամբ՝ 1905 թ. վերջին, մասամբ՝ 1906 թ. սկզբին, Ելիզավետպոլի ողջ նահանգում, գերազանցապես նրա խոշոր կենտրոններում, ղեկավարում էին թաթարների հարձակումներից հայ բնակչության ինքնապաշտպանության ուղղությամբ գործունեությունը: Շուշիի ինքնապաշտպանության հանձնաժողովն ինձ ուղարկել էր ղեկավարելու Խաչենի ինքնապաշտպանությունը: 1906 թ. նոյեմբերին, երբ անկարգությունները, այսինքն՝ ընդհարումները դադարեցին, ես մեկնեցի Բաքու, քանի որ Ելիզավետպոլի նահանգում մնալն ինձ համար

համարում էի վտանգավոր, ի տես այն քանի, որ ինձ վրա չարացած մահմեդականները որոշել էին ինձ սպանել: Անցնելով Ելիզավետպոլի միջով՝ ես կանգ առա Կորյուն վարդապետի մոտ, ում ես լավ եմ ճանաչում մանկուց՝ դեռևս Թուրքիայից, [ու՜մ մոտ թողել էի] իմ երկու մատուցիկ ատրճանակները և մեկ «նագանը»: Այդ զենքերն ինձ չէին պատկանում, այլ ինձ հետ գնացող երեք երիտասարդ հայերի: Վերջիններս վախենալով զենքը ձեռքին ձեռքակալվելուց՝ ինձ խնդրեցին իրենց զենքը պահպանության համար տեղավորել որևէ տեղ: Ես նրանց Կորյունին մատնանշեցի, ում անձամբ փոխանցեցի այդ երիտասարդների ցանկությունը:

Բաքվում այդ ժամանակ զենք ձեռք բերելը դժվար էր: Երիտասարդները ցանկանում էին այնտեղի հարուստների մոտ որպես պահակ և քիկնապահ ծառայության անցնել: Նրանք ինձ խնդրեցին Կորյունին իրենց հանձնած զենքը հետ ստանալու հարցում աջակցել: Ես Կորյունին նամակ գրեցի և հանձնեցի այդ երիտասարդներից Արսեն Պետրոսյանցին, ում ես միայն ազգանունով եմ ճանաչում: Չեր կողմից ինձ ներկայացված նամակը գրված է իմ ձեռքով և իմ կողմից փոխանցված է նշյալ Պետրոսյանցին՝ Կորյունից նրան պահպանության հանձնված զենքը հետ ստանալու համար: Ինձ հայտնի է, որ Կորյուն վարդապետը Ելիզավետպոլի ինքնապաշտպանության հանձնաժողովի ղեկավարն էր, սակայն այդ հանձնաժողովում նրա գործունեության մասին ես ոչինչ չգիտեմ: Վերոնշյալ զենքը նրան պահպանության էր հանձնված որպես իմ լավ ծանոթի, այլ ոչ թե՛ որպես ինքնապաշտպանության հանձնաժողովի նախագահի: Այն մասին, որ ինքնապաշտպանության հանձնաժողովները ենթարկվել են հայ հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցությանը՝ ես միայն թերթերից գիտեի: Այդ հանգամանքի մասին 1906 թ. վերջին և 1907 թ. սկզբին «Մշակ» թերթից իմացա: «Դաշնակցություն» կուսակցությանը Կորյունի պատկանելության մասին ինձ ոչինչ հայտնի չէ, սակայն կարծում եմ, որ նա այդ կուսակցությանը

չի պատկանել¹⁷: Վերադարձրել է իմ գրությանը գեները Կորյունը, թե՞ ոչ – ինձ անհայտ է: Ով էր գտնվում Ելիզավետապոլի ինքնապաշտպանության հանձնաժողովի կազմում՝ ես չգիտեմ, և այդ առթիվ ինձ ոչինչ հայտնի չէ: Հավելեմ, որ Շուշի քաղաքում բնակչության կողմից հաշտեցման հանձնաժողովի կազմում ես 1905թ. հունիսին ընտրվեցի, իսկ ինքնապաշտպանության հանձնաժողովի կազմում ինձ ընտրեցին հայ-թաթարական կոտորածից հետո՝ 1905թ. օգոստոսին: Ավելին ցուցմունք տալ չեմ կարող: Ներկա արձանագրությունն ինձ ընթերցված է: ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 653-654:

Թարգմանություն ռուսերենից:

ԹԻՎ 5
ՋՆՆՄԱՆ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1909 թ., օգոստոսի 7-10: *Քաղաք Նուխերկասկ:*

Նուխերկասկի օկրուգային դապարանին կից հաբուկ կարևորության գործերով Դաբական Քննիչը Նուխերկասկի Դաբական պալատի Դաբասագի տեղակալի և ներքուտրագրյալ ընթերակասների ներկայությամբ իրականացրեց Ելիզավետապոլ քաղաքում «Երևան քաղաքի բնակիչ Համազասպ Խաչատուրով Սերվոնասյանցի մասին» ժամանակավոր զինվորական դապարանի գործի գնումը:

Ըստ այդմ, զննմամբ պարզվեց: 155 թերթ պարունակող այդ գործը սկսվել է 1908թ. ապրիլի 20-ին:

Այդ գործի 4-րդ թերթում կա հետևյալ բովանդակությամբ մեղադրական ակտը.

«Երևան քաղաքի բնակիչ Համազասպ Խաչատուրով Սերվոնասյանցի մասին գործով: 1906 թ. հունիսի 19-ին ատրճանակներով և նորագույն համակարգի գեներով զինված մի քանի հարյուր հայեր՝ ղեկավար ունենալով մեկ հայի, Քնային-Քայա, Քուշնազար և Նարիշտար վայրերում նախապես սկսեցին գնդա-

կոծել շիխովենդցիների¹⁸ թաթարական քոչատեղիները՝ սպանելով մեկ և վիրավորելով մի քանի թաթարի, ապա երբ քոչվորները փախան, վրաններից գողացան նրանց գույքը և բշեցին նրանց անասունները: Այս դեպքը հետաքննություն և նախաքննություն կատարելու առիթ ծառայեց, ընդ որում պարզվեց հետևյալը: 1906 թ. հունիսի 19-ի առավոտյան քոչուն-ամիլյարցի և նարիշտարցի՝ շիխովենդցիների թաթարական քոչատեղիների վրա Էյլան-Թայթիում, Քնային-Քայա վայրի մոտ, հարձակվել են երեք խմբերով, ատրճանակներով և նորագույն համակարգի գեներով զինված մոտ երեք հարյուր հեծյալ և հետիոտն հայեր, ունենալով կարմիր դրոշներ, շեփորահարներ և թմբուկներ յուրաքանչյուր խմբում, և մեկ ընդհանուր առաջնորդով՝ Երևանի բնակիչ Համազասպ Սերվոնասյանց: Մոտենալով այդ քոչատեղիներին՝ հայերը նախապես սկսեցին դրանք համազարկով գնդակոծել, ապա հետո, երբ թաթար քոչվորներն իրենց ընտանիքներով վախից ցրվեցին, թաքնվելով մերձակա սարերի ժայռերում, նրանց գույքը վրաններից գողացան և շատ անասուններ փախցրին: Հայերի կրակով սպանվեց Քոչուն-Ամիլյար գյուղի մի բնակիչ, վիրավորվեց Նարիշտար գյուղից մեկը և Նայիբի գյուղից երկուսը: Դրանից զատ գերվեց մեկը: Հայերը թալանելով Նարիշտարի և Շիխովենդի քոչատեղիները՝ սկսեցին բշել անասուններին: Ձինված քուրուրլինցիների հետ փոխհրաձգության ժամանակ սպանվել է վերոհիշյալ խմբերից մեկի առաջնորդը, շեփորահարը և ևս մեկ հայ, սակայն շուտով հայերը թալանված գույքով և անասուններով ուղղվեցին Նարիշտարի ձմեռատեղի, ապա հետապնդումից թաքնվեցին անտառում: Այդ հարձակման ժամանակ հայերի կողմից փախցվեց 829 գլուխ եղջերավոր անասուն, 400 ոչխար, 22 ձի, և վրաններից տարան տարբեր տնային իրեր՝ տուժողների գնահատմամբ շուրջ 5.000 ռուբլի գումար և փողով 70.000 ռուբլու, իսկ ընդհանուր առմամբ

17 Իրականում Կորյուն վարդապետն անդամակցել է նրան գերծ պահել դատական հետապնդումներից: 18 Թաթարական քոչվոր ցեղ:

նույն գնահատմամբ՝ 43.377 ռուբլի արժեքի¹⁹: Բազմաթիվ վկաների [թաթարներ և ռուս ոստիկաններ] ցուցմունքների համաձայն՝ հայերի առաջնորդը եղել է հանրահայտ Համազասպը, ում ճանաչել են Համազասպ Խաչատուրով Սերվանաստյանի (նույն ինքը Սերվոնասյանց) լուսանկարչական քարտով, ով հայկական դիրքերից ռաքի է կանգնել և ցանկանալով վախ սփռել թաթարների վրա՝ նրանց ասել է. «Ինչ եք քիթներդ խոթում այստեղ, չեք տեսնում, որ այս դիրքը զբաղեցված է իմ՝ Համազասպի կողմից»: Նա ունեցել է մատուցել համակարգի գեներ և փամփուշտներով բաճկոն²⁰: Նա հարձակումից առաջ ժամանել է թաթարների գյուղ և բնակիչներին խորհուրդ տվել հայերի հետ չվիճել և նրանց վրա չհարձակվել: Որպես մեղադրյալ հարցաքննված Համազասպ Սերվոնասյանցն իրեն մեղավոր չի ճանաչել և բացատրել է, որ 1905 թ. նա ոչ մի ավագակախումբ չի կազմակերպել, իսկ հայ-թաթարական անկարգությունների ժամանակ Շուշիում կազմակերպել է ինքնապաշտպանություն: Հարձակման օրը՝ հունիսի 19-ին, գտնվել է Շուշիի գավառի Խաչեն գյուղում, որտեղ թաթարների հետ խաղաղ բանակցություններ է վարել: Նշյալ մեղադրյալի վրա գործում գրավոր տվյալներ չկա:

Վերոշարադրյալի հիման վրա Երևան քաղաքի բնակիչ Համազասպ Սերվանոսյանցը (նույն ինքը Սերվանաստյան) մեղադրվում է.

1. Այն բանում, որ 1905 թ. ռազմական դրության մեջ գտնվող Ելիզավետպոլի մահանգի Ջևանշիրի գավառում սադրանքի կատարման և թաթարներից գույքի բացահայտ գողացման նպատակով կազմակերպել է նորագույն զենքերով և տորճանակներով զինված մի քանի հետևակ և հեծյալ հայերից կազմված ավագակախումբ, ինչը նախատեսված է Պատժի մասին կանոնադրության 13-րդ և 924-րդ հոդվածներով:

2. Այն բանում, որ ի կատարումն վերոհիշյալ ավագակախմբի նպատակադրումների՝ նա 1906 թ. հունիսի 19-ի առավոտյան Ջևան-

շիրի գավառի Քևային-Քայա և Քոշուն-Ամիլյար վայրերում բացահայտ հարձակվել է թաթարական քոչատեղիների վրա, շրջապատել նրանց և քոչվորների վրա սարսափ սփռելու և նրանց գույքին հեշտ տիրանալու նպատակով նախապես ռմբակոծելով այդ քոչատեղիները՝ սպանել է մի թաթարի, վիրավորել երեքի, ապա գերել մեկի, սեփականացման նպատակով քոչվորներին պատկանող գույքից բացահայտ ուժով զավթել 829 գլուխ եղջերավոր անասուն, 400 ոչխար, 22 ձի, 70.000 ռուբլի փող և տարբեր տնային իրեր՝ ընդհանուր առմամբ 43.377 ռուբլի գումարի, որից հետո գողոնով թաքնվել է, ինչը նախատեսված է նույն կանոնադրության 1627-րդ, 1629-րդ, 1632-րդ, 1633-րդ, 1634-րդ հոդվածներով:

Երեք նշյալ զանցանքների համար Երևան քաղաքի բնակիչ Համազասպ Խաչատուրով Սերվանոսյանցը (նույն ինքը Սերվանաստյան) 1892 թ. հրատարակված օրենքների հավաքածուի 2-րդ հատորի 23-րդ հոդվածի 19-րդ հավելվածի հիման վրա Ելիզավետպոլի ժամանակավոր նահանգապետի կողմից հանձնվել է Կովկասյան ռազմական օկրուգային դատարանին: Սեղադրական ակտը կազմվել է 1907 թ. հոկտեմբերի 20-ին Ելիզավետպոլ քաղաքում: Ռազմական Ռատախազի օգնական կապիտան Սոկոլսկի»:

Այդ գործի 125-րդ բերթում կա Ելիզավետպոլ քաղաքում ժամանակավոր Ռազմական դատարանի 1909թ. փետրվարի 23-ի վճիռը: Այդ վճիռից երևում է, որ Երևան քաղաքի բնակիչ Համազասպ Սերվոնասյանցը (նույն ինքը Սերվոնաստյան) Պատժի մասին կանոնադրության 269-րդ հոդվածի 2-րդ կետի համաձայն մեկ տարի ժամկետով դատապարտվել է ուղղիչ կալանավորման բաժանմունք հանձնման՝ անձնապես ըստ սեփականության կամ կոչման նրան շնորհված բոլոր հատուկ իրավունքներից ու արտոնություններից զրկմամբ:

Սույն գործի 50-րդ էջում առկա է մեղադրյալ Համազասպ Խաչատուրով Սերվա-

19 Պատական մարմիններն անհասկանալի և ակնհայտորեն սխալ հաշվարկ են կատարել:
20 Նկատի ունի այսպես կոչված՝ «պատրոնդաշը»:

մաստայանի հարցաքննության արձանագրությունը, որից պարզվում է, որ մեղադրյալ Սերվանաստյանը իրեն մեղավոր չի ճանաչել:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 668-669, 675:

Թարգմանություն ռուսերենից:

ԹԻՎ 6

**ՄԵՂԱԳՐՅԱԼԻ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ
ԼՐԱՅՈՒՑԻՉ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**

1910 թ. հոկտեմբերի 25: Քաղաք Նովոչերկասկ:

Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանին կից հատուկ կարևորության գործերով Դատական Քննիչը Բրեական դատավարության կանոնադրության 403-405-րդ հոդվածների հիման վրա որպես մեղադրյալ հարցաքննեց ներքուսկանյային և նա ցուցմունք տվեց.

Համազասպ Խաչատուրով Սուրվասյանց – լրացուցիչ ցուցմունք եմ տալիս:

«Հարգարժան Սուրբ Հայր»-ի անունով հղված-ընթերցված հայերեն մամուլում գտնված ինչպես Դուք, Դատական Քննիչ, ասում եք, Թիֆլիսում 1906 թ. հոկտեմբերի 25-ին, Կորյունի շտաբի կազմում «Դաշնակցություն» կուսակցությունից մտած անձանց ցանկում նշվում է «իշխան Համազասպ» անունով մեկը: Հայտարարում եմ, որ նման մամուլում ինձ վերաբերել չի կարող, քանի որ ես այդպիսի մակնունց երբեք չեմ կրել: Ձեր կողմից ներկայացված հայերեն մամուլում գտնված ինչպես Դուք, Դատական Քննիչ, ասում եք, վարդապետ Կորյունի մոտ Ելիզավետպոլ քաղաքում՝ 1907 թ. օգոստոսին վարդապետ Կորյուն Սահակյանի անունով «Քո Համազասպ» ստորագրությամբ, նազան ատրճանակ ուղարկելու մասին – իմ կողմից չի գրված, և այդ առթիվ ես հայտարարում եմ, որ հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ, իրենց ընտանիքների պաշտպանության հա-

մար Բաքվից եկած Վանք և Դավչանու գյուղերում գտնվող հայերը բերել էին Բաքվի իրենց տերերին պատկանող ատրճանակները: Այդ ընդհարումների ավարտից հետո այդ անձինք պետք է գնային Բաքու՝ իրենց ծառայության վայրերը: Նրանք էին Արսեն Բոգդանի Երեմյանը և Լևոն Մելիք-Նուբարյանը²¹: Նրանք պետք է իրենց հետ զենքերը վերցնեին, որպեսզի վերադարձնեին տերերին, սակայն ռազմական դրության պատճառով նրանք դա չկարողացան անել: Նրանք ցանկանում էին զենքը որևէ վստահելի անձի մոտ պահպանության թողնել և այդ հարցով ինձ դիմեցին, քանզի ես Կորյուն վարդապետի համաքաղաքացի էի: Երկուսս էլ Վան քաղաքից էինք, դրանից զատ՝ Կորյուն վարդապետն իմ քավորն է: Ես նախագոյազարի Կորյուն վարդապետին, որ նրան պահպանության համար նշյալ անձինք ատրճանակներ կբերեն, ինչին նա համաձայնեց: Այդ անձինք զենքը Կորյուն վարդապետի մոտ տարան: Որոշ ժամանակ անց Երեմյանցն այդ ատրճանակները վերցնելու համար դիմեց ինձ: Ես նշյալ գրությունը Կորյուն վարդապետին գրեցի: Բանվոր Երեմյանցը տարավ այն և ստացավ նրա մոտ պահպանվող ատրճանակները, որոնք Երեմյանցին Բաքվում նենգաշորթներից պաշտպանվելու համար էին անհրաժեշտ²²: Ինձ ներկայացված և իմ կողմից ընթերցված հայերեն մամուլը՝ գտնված ինչպես Դուք, Դատական Քննիչ, ասում եք, մույն Եղիզարովի²³ մոտ՝ «Հայ Հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցության Ջևանշիրի ինքնապաշտպանության մարմին» ստորագրությամբ, 1906 թ. օգոստոսի 1-ին՝ Ջևանշիրից «Ընկերներ»-ի անունով – իմ կողմից չի գրված և ինձ հետ ոչ մի առնչություն չունի: Այդ մամուլի առթիվ ես դատարանում բացատրություն կտամ, ընդ որում «Համազասպ» ստորագրությունն այդ մամուլում կեղծված է:

21 Այն հայտ է, որ նշյալ անձինք Բաքվի ԴՅԴ կենտրոնական կոմիտեից ուղարկվել էին ինքնապաշտպանությանը մասնակցելու համար: Համազասպն այս անձանց դատական հետապնդումից զերծ պահելու համար նրանց գործունեությունն անձնական հենքի վրա է ներկայացնում:

22 Ավելի ճիշտ՝ հայության ինքնապաշտպանության համար:

23 Սարգիս (Սերգեյ) Փաշոյի (Պողոսի) Եղիզարյանը կուսակցական գործիչ էր, զբաղվում էր Թիֆլիսի «Յերմես» տպարանում ԴՅԴ գրականություն հրատարակելով: Ձերբակալվել է լիժինյան գործով:

Չեր կողմից ներկայացված հայերեն հինգ մամակաները՝ գտնված, ինչպես Դուք, Գատական Քննիչ, ասում եք՝ Շուշի քաղաքում, Հակոբովների տանը, «Համազասպ» ստորագրությամբ, «Վարդանի»²⁴ անունով, իմ կողմից չեն գրված և ինձ հետ ոչ մի առնչություն չունեն։ Վարդանի անձն ինձ հայտնի է, բայց նրա անուն-ազգանունը չգիտեմ²⁵։ Վարդանը Գարաբաղի շրջանում թաթարներից հայերի ինքնապաշտպանության ղեկավարն էր։

Կարդացված է։ Հավելում եմ։ Խնդրում եմ ինձ տրամադրել «Դաշնակցություն» կուսակցությանն իմ պատկանելության մեղադրանքի գործի պատճենը։

Ստորագրություն – հայերեն։

Երովյալ թարգմանիչ՝ Նադիրաձե

Գատական Քննիչ՝ Ն. Լիժին

Պալատի Գատախազի տեղակալ՝ Ալկասկով

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, թթ. 4214-4215:

Թարգմանություն ռուսերենից։

ԹԻՎ 7 ՈՐՈՇՈՒՄ

1911 թ. փետրվարի 11-ից մինչև 24-ը։
Քաղաք Նովոչերկասկ։

Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանի հարստի կարևորության գործերով Դատական Քննիչը, դիտարկելով հայ հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցության գործով իր կատարած նախաքննությունը, ԳՏԱՎ

Որ ներքոնվանյալ մեղադրյալները՝ սույն գործով ներկայացված Քրեական դատավարության կանոնադրության 448-րդ և 476-րդ հոդվածների հիման վրա, նախաքննությամբ արել են հետևյալ հայտարարությունները.

30. Համազասպ Մերվոյանց.

Հնարավորություն տալ մեկ անգամ էլ ծա-

նոթանալ [իրեն] վերագրվող փաստաթղթերին և համեմատել թարգմանությունների հետ, որպեսզի տա սպառիչ բացատրություններ։

Մինչև քննչական նյութի և բնագիր փաստաթղթերի հետ ծանոթանալն ավելին հավելել չեմ կարող։

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թթ. 4460:

Թարգմանություն ռուսերենից։

Մեղադրյալ Համազասպ Մերվոյանցի կողմից.

Վկաներ Միրանի, Ալեքսանդր Միխայլովի (ըստ երևույթին՝ Միքայելյան) և Պետտիչի առթիվ կարող եմ հայտարարել, որ առաջին երկուսի առնչությամբ և՛ վարչակազմի, և՛ դատարանի²⁶ կողմից հաստատվել է, որ նրանք նենգաշորթներ են։

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թթ. 4476:

Թարգմանություն ռուսերենից։

ԹԻՎ 8 ՈՐՈՇՈՒՄ

1911 թ. փետրվարի 11-24: Քաղաք Նովոչերկասկ: Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանի հարստի կարևորության գործերով Դատական Քննիչը ԳՏԱՎ, որ ներքոնվանյալ մեղադրյալը Քրեական դատավարության կանոնադրության 448-րդ և 476-րդ հոդվածների համաձայն՝ ներկայացված սույն գործի նախաքննությամբ, կատարել է հետևյալ հայտարարությունները.

XXXXXXXV. Համազասպ Խաչատրով Մերվոյանց.

1. Կրկին ծանոթացնել քննչական նյութին։

2. Կրկին ծանոթացնել իրեն վերագրվող փաստաթղթերին և դրանք թարգմանությունների հետ համեմատել, որպեսզի հետագայում պարզաբանում տա։

24 Վարդան, Խանասորի Վարդան (Մեիրաբյան Սարգիս) – ազգային-ազատագրական պայքարի անվանի գործիչ։ Ծնվել է Շուշիում։ 1897 թ. Խանասորի արշավանքի ընդհանուր հրամանատար։ 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական կռիվների ժամանակ ղեկավարել է Արցախի հայության ինքնապաշտպանությունը։ 1915 թ. ղեկավարել է Արարատյան գունդը։ Մահացել է 1943 թ. Երևանում։

25 Վարդանին իրեն նվազ ծանոթ համարելով՝ Յամազասպը ցանկացել է նրան ևս գերծ պահել դատական հետապնդումից։

26 Նկատի ունի ցարական դատարանը։

3. Ելիզավետպոլ քաղաքում Գատական Քննիչ Սոլովյովի կողմից 1909թ. հունիսին թարգմանչի միջոցով հարցաքննության ժամանակ Սերվոյանցին հարց էր տրվել Ելիզավետպոլում 1905 թ. նոյեմբերի 18-30-ին «Գաշնակցություն» կուսակցության շրջանային ժողովին նրա մասնակցության առնչությամբ, սակայն ընթերցման ժամանակ պարզվել է, որ այդ ժողովը տեղի է ունեցել Թիֆլիս քաղաքում: Ընչտ այդպես՝ Գատական Քննիչ Սոլովյովի կողմից գրառված է, որ Սերվոյանցը ասել է, թե դեմ է եղել «Գաշնակցություն» կուսակցությանը, բայց նա այդպիսի բան չի հայտարարել, քանզի Սերվոյանցը դեմ չէր «Գաշնակցություն» կուսակցությանը, այլև նույնիսկ 1905 և 1906 թվերին հայ-թաթարական ընդհարումներում նրա դերը նկատի առնելով՝ կուսակցությանը վերաբերվել է մեծ հարգանքով:

4. Որպես հաստատում այն բանի, որ Գատական Քննիչ Սոլովյովը Սերվոյանցին հարցաքննել է հայերեն լեզվին անծանոթ թարգմանչի միջոցով՝ ինքը խնդրում է այն բանի վրա ուշադրություն դարձնել, որ թարգմանչի թելադրանքի ներքո իր կողմից գրված նամակը հայերեն նամակի բնագիր տեքստին չի համապատասխանում:

5. Քանի որ մեղադրման նպատակներով Գատական Քննիչի կողմից նպատակահարմար է գտնվել հայ ժողովրդի և հայ եկեղեցու բնութագրումն ընդհանրացնել Էջմիածնի հայկական սինոդի նախկին դատախազ Ֆրենկելի հաղորդման հիման վրա՝ Սերվոյանցը խնդրում է հայ ժողովրդի բնութագրման համար սույն գործին կցել Կովկասի փոխարքայի հետարքայազն Նսպոլտեռնի ողջ գրագրությունը:

6. Որպես հաստատում այն բանի, որ թաթարները զինված էին ամենից կատարելագործված զենքով, իսկ հայերը կառավարու-

թյան վրա հույս դնելով՝ մեծ լուրջ պայքարի պատրաստ չէին և վատ էին զինված, որ մարտական փամփուշտները, որոնց հաշիվը Գատական Քննիչի կողմից հասցվում է տասնյակ հազարների՝ նպատակաուղղված էին թաթարների դեմ պայքարի համար, հայտարարում է հետևյալը: Շուշիի երկրորդ կոտորածի տաս օրերի ընթացքում հայերի կողմից ծախսվել է 310.000 փամփուշտ, և որ թաթարները՝ ինչպես հազար տարի առաջ, այնպես էլ այժմ, մնացել են նույն անկիրթ ազգը, և որ թաթարական խաժամուժին գազանությունների մեջ չի կարելի կասկածել՝ Սերվոյանցը ներկա գործին կցելու համար կներկայացնի Ալիբեգովի «Արյունոտ օրեր Ելիզավետպոլում» գրքույկը²⁷:

7. Որպես ապացույց այն բանի, որ բոլոր խորհրդակցությունները և ժողովները, որտեղ խոսվել է ինքնապաշտպանության տնտեսական հարցերի և կարիքների մասին, լեզալ էին, և որ 1905-1906թթ. հայ-թաթարական կոտորածների ժամանակահատվածում «Գաշնակցություն» կուսակցության գործունեությունը միանգամայն լեզալ էր, առաջարկում է Ա. Կցել ներկա գործին հայ-թաթարական կոտորածների ժամանակ պետական-կառավարական անձանց և հայ ժողովրդի ներկայացուցիչների գրագրությունը; Բ. Ուշադրություն դարձնել այն բանի վրա, որ չնայած սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության²⁸ հակակառավարական ծրագիրը Կովկասի փոխարքային հայտնի լինելուն, Կովկասի փոխարքա կոնս Վորոնցով-Գաշկովը²⁹ հայ-թաթարական կոտորածի ծագման առթիվ դիմել էր սոցիալ-դեմոկրատների ներկայացուցիչ Ռամիշվիլուն³⁰, և անկարգությունները կանխելու համար նրան 500 պետական բերդակնկա³¹ հանձնել: Ընդ որում, սոցիալ-դեմոկրատները թեքի վրա իրենց նշանով, դաշնակցականները՝ իրենց

27 Նկատի ունի հետևյալ գիրքը. Алибегов И. Елисаветопольские кровавые дни перед судом общества. Зарвавшиеся “публицист” и его общественные сподвижники.- Тифлис: К. П. Козловский, 1906, 181 с.

28 Նկատի ունի վրաց սոցիալ-դեմոկրատներին:

29 Վորոնցով-Գաշկով Իլլարիոն (1837, Պետերբուրգ-1916, Ալուպկա) - ռուս պետական գործիչ: 1905-1915 թթ. եղել է Կովկասի փոխարքա:

30 Նոյ Ռամիշվիլին հետագայում դարձավ անկախ Վրաստանի առաջին վարչապետը:

31 Հրացանի տեսակ:

կուսակցական նշանով – սպիտակ կտավի վրա, և այլն, քաղաքում զինված զբոսնում էին, և նրանց չէին ձերբակալում, իսկ առանց կուսակցական նշանների զինված անձանց զինվորներն անմիջապես ձերբակալում էին, և այդ ամենը տեղի էր ունենում փոխարքայի օգնականներ գեներալներ Շիրինկինի և Մալամայի աչքի առջև: Այա, Ելիզավետպոլում 1905 թ. նոյեմբերի 28-ին՝ ինքնասպան զինվորի թաղման ծեսին, գերեզմանոցում ներկա էին սպաները և զինվորները³² գեներալ Ֆելչերի գլխավորությամբ, զինվորական նվագախումբը, ում կողքով տանում էին «Դաշնակցության» դրոշը «Մահ կամ ազատություն» մակագրությամբ, և քայլում էին այդ կուսակցության 400 զինված զինվորներ: Այդ թաղման թափորը լուսանկարվել է, և լուսանկարը Սերվոյանցը գործին կցելու համար կներկայացնի; Գ. Սույն գործին կցել հայ-թաթարական կոտորածների հարցի առթիվ 1906 թ. փետրվարին Կովկասի փոխարքայի պալատում նրա օգնական Մալամայի նախագահությամբ տեղի ունեցած համագումարի որոշումները, քանի որ նշյալ համագումարի բանաձևերում պարզաբանվում է «Դաշնակցության» մանրամասն դերը՝ որպես ոչ միայն ռուսական կառավարության ոչ ակտիվ հակառակորդի, այլ նույնիսկ՝ այն պարտականությունը կատարողի, որն ընկած էր ռուսական կառավարության վրա:

8. Թիֆլիսում 1905 թ. նոյեմբերի 13-30-ին գումարված շրջանային ժողովի առնչությամբ Սերվոյանցը հավաստում է, որ ինչ-որ անհայտ անձի հետ եղել է ինչ-որ ժողովում, որտեղ գտնվել են հոգևորականներ, վաճառականներ, և որ Սերվոյանցն այդ ժողովում ասել է այն ամենը, ինչ առկա է ներկա գործում գտնվող «Դաշնակցություն» կուսակցության շրջանային ժողովի արձանագրության մեջ, սակայն նրան անհայտ էր, որ դա եղել է «Դաշնակցություն» կուսակցության նիստը, ընդ որում նա ներկա է եղել մինչև նոյեմբերի 16-ը, և ըստ նրա՝ այնտեղ ոչ մի հակակառավարական բան տեղի չի ունեցել և չի ասվել: 1905 թ

նոյեմբերի 17-ին Սերվոյանցը Չրելակի և Արարատյանցի հետ մեկնել է Ելիզավետպոլ, և միջնորդում է իր այդ մեկնման մասին հարցաքննել Չրելակին և Արարատյանցին:

9. Եղիզարովի մոտ գտնված «Համազասպ» ստորագրությամբ Ջևանշիրից 1906 թ. օգոստոսի 1-ի նամակը Սերվոյանցի կողմից չի գրված, այլ միայն նրա կողմից ստորագրված է «Հանուն Հայ Հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցության Ջևանշիրի ինքնապաշտպանության մարմնի, Համազասպ», այլ ոչ թե «Դաշնակցություն» կուսակցության Ջևանշիրի կոմիտեի անդամ», ինչպես Սերվոյանցն անվանվում է Դատական Քննիչի կողմից: Առավել ևս, որ Ջևանշիրի գավառում ոչ մի հեղափոխական կոմիտե գոյություն չի ունեցել, իսկ որպես նշյալ գավառում որևիցե հեղափոխական կոմիտեի լրիվ բացակայության հաստատում – հարցաքննել Ջանդիեռիին, Պողոս Տեր-Սարգիսովին, Ջախարբեկովին, Աբրահամ Ջալալովին, Աբաբեկ Ջալալովին և Բախշի Յուզբաշևին, որոնք նույնպես կապացուցեն, որ Համազասպ Սերվոյանցը ոչ մի հեղափոխական գործի չի մասնակցել, այլ նրա ողջ գործունեությունը միայն ինքնապաշտպանությանն է նվիրված եղել:

10. Շուշիի պահեստում Համազասպ Սերվոյանցի ստորագրությամբ գտնված նամակների առնչությամբ նա հայտարարում է, որ թեպետ իր կողմից այդպիսի նամակներ են գրվել, սակայն նա կազակների վրա հարձակվելու մտադրություն չի ունեցել, ինչպես պահանջում էր հայ ժողովուրդը³³, այլ միայն ցանկացել է կանխել սնանատիպ հարձակումը, և այդպիսի նամակ իր կողմից Գրիգոր Քալանթարովի միջոցով փոխանցվել է ինքնապաշտպանության գլխավոր պետ Վարդանին հանձնելու համար, ինչի առթիվ միջնորդում է Գրիգոր Քալանթարովին հարցաքննել:

11. Որ Եղիզարովի մոտ 12-13 չարդախվեցիների ստորագրություններով գտնված նամակում Համազասպ Սերվոյանցի

32 Նկատի ունի ցարական բանակի զինվորներին:

33 Փաստաթղթում բառացի այսպես է:

անունը հիշատակվում է նրա համար վիրավորական իմաստով՝ «իշխան Համազասպ» անվան տակ – հարցաքննել Չարդախլու գյուղի բնակիչներին առ այն, թե լսե՞լ է արդյոք նրանցից որևէ մեկը, որ Համազասպ Սերվոսյանցն իրեն երբևիցե անվանած լինի «իշխան Համազասպ», ինչպես նաև որպես հաստատում այն բանի, որ այդ մամակը որպես անստորագիր՝ ոչ մի նշանակություն չունի, կցել զինվորական դատարանի կողմից կազմված Կորյուն վարդապետի մեղադրական գործին:

12. Վկաներ Միհրանի, Ալեքսանդր Միխայլովի (Ալեքսանդր Միքայելյանց), Եգորովի և Պետտիչի ցուցմունքների առթիվ [Հ. Սրվանձտյանցը] հայտարարում է, որ առաջին երկուսի առնչությամբ և՛ դատարանի և՛ վարչակազմի կողմից հաստատվել է, որ նրանք նենգադրվել են, իսկ վերջին երկուսի ցուցմունքներն իրականությանը չեն համապատասխանում:

13. Հանձնել գործից պատճեններ:

14. Կատարել այն 240 փաստաթղթերի թարգմանությունը, որոնք թարգմանված չեն և որոնք միգուցե կարող են «Դաշնակցություն» կուսակցության մեջ իր չմասնակցությունը հաստատել, քանզի քննչական վարույթում ասված է, որ գտնված է 946, մինչդեռ թարգմանված է միայն 664 փաստաթուղթ:

15. Մինչև քննչական նյութի բնօրինակ փաստաթղթերի հետ նոր ծանոթացումը՝ հավելելու ոչ մի բան չունի:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, ք. 4419-4421:

Թարգմանություն ռուսերենից:

* * *

Մեղադրյալ Համազասպ Սերվոսյանցի դիպրոտություններն այն մասին.

1. Որ Ելիզավետպոլ քաղաքում 1909 թ. հունիսին ներկա գործով Դատական Քննիչ Սոլովյովի կողմից թարգմանչի միջոցով հարցաքննության ժամանակ հարց է տրվել՝ մասնակցե՞լ է արդյոք մեղադրյալ Համազասպ Սերվոսյանցը 1905 թ. նոյեմբերի 18-30-ին Ելիզավետպոլ քաղաքում «Դաշնակցություն» կուսակցության շրջանային ժողովին, սակայն քննչական նյութի ընթերցման ժամանակ

պարզվել է, որ այդ ժողովը տեղի է ունեցել Թիֆլիսում:

2. Որ թարգմանիչը, ում միջոցով իրեն հարցաքննել է Դատական Քննիչ Սոլովյովը, բացարձակապես ծանոթ չէր հայերենին, քանի որ Սերվոսյանցի կողմից թարգմանչի թելադրման ներքո էր գրվել ձեռագիրը, որի տեքստը հայերեն բնագիր նամակի տեքստին չի համապատասխանում: Բացի դրանից, հարցաքննության ժամանակ Սերվոսյանցի կողմից Դատական Քննիչ Սոլովյովին իբր ասվել է, որ ինքը հեղափոխական գործունեության անընդունակ և անպատրաստ է, մասնավորապես «Դաշնակցություն» կուսակցությանը անդամակցելու համար, որին Սերվոսյանցը վերաբերվել է հարգանքով՝ ի տես 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումներում նրա դերակատարության, իսկ Դատական Քննիչ Սոլովյովի կողմից գրված է, որ իբր՝ Սերվոսյանցը դեմ էր «Դաշնակցություն» կուսակցությանը:

3. Որ թաթարները զինված էին ամենից նոր արտադրության զենքերով, իսկ հայերը պատրաստված չլինելով և կառավարության օգնությանը հուսալով՝ ոչ միայն թաթարների դեմ պայքարի պատրաստ չէին, այլև նույնիսկ վատ էին զինված:

4. Որ մեղադրման նպատակով քննության ընթացքում հարմար է գտնվել հայ ժողովրդի և հայ եկեղեցու բնութագիրը ներկայացնել նախկին դատախազ Ֆրենկելի հաղորդման հիման վրա, ինչի հետևանքով Սերվոսյանցը խնդրում է հայ ժողովրդի բնութագրման համար ներկա գործին կցել Կովկասի փոխարքայի հետ արքայազն Նապոլեոնի ողջ գրագրությունը:

5. Որ Եղիզարովի մոտ գտնված 1906 թ. օգոստոսի 1-ի Ջևանչիրից «Համազասպ» ստորագրությամբ նամակը գրել է Սերվոսյանցը, սակայն իր կողմից ստորագրված միայն բնագրի վրա կա այսպիսի ստորագրություն. «Հանուն Հայ Հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցության Ջևանչիրի ինքնապաշտպանության մարմնի, Համազասպ», այլ ոչ թե «Դաշնակցություն» կուսակցության Ջևանչիրի կոմիտեի անդամ», ինչպես անվանում է Դատական Քննիչը: Դրա համար

էլ որպէս Ջեանշիրի գավառում երբևէ հեղափոխական կոմիտէի բացակայության և այդ գավառում որևէ մեկի կողմից հեղափոխական գործունեություն չընդհատելու ապացույց, ինչպէս նաև [որևէ] հեղափոխական կուսակցության մեջ մեղադրյալ Սերվոյանցի չմասնակցելու առթիվ՝ նա միջնորդում է նշյալ վկաների հարցաքննության մասին:

6. Որ գեների և ռումբերի Շուշիի պահեստում «Համազասպ» ստորագրությամբ գտնված նամակները Սերվոյանցի կողմից Վարդանի անունով գրված են միայն կազակների վրա հարձակվելու՝ հայ ժողովրդի պահանջների և ոչ թե հարձակում կատարելու՝ Սերվոյանցի ցանկության առթիվ: Հարձակման կանխարգելման նպատակով Սերվոյանցի կողմից այդպիսի նամակ Վարդանին որպէս ինքնապաշտպանության ղեկավարի է գրվել: Այդ նամակը Վարդանին հանձնելու համար փոխանցվել է Գրիգոր Քալանթարովի միջոցով, ում և միջնորդում է այդ առթիվ հարցաքննել:

Սակայն մեղադրյալի այս բոլոր դիտողություններն իրականությանը չեն համապատասխանում, այլ միայն վկայում են իր ցուցմունքները ձևափոխելու նրա ընդունակության մասին՝ կախված այս կամ այն պայմանից, որոնք նա իր համար առավել ձեռնտու է համարում, որպէսզի ինչ-որ կերպ իրենից շեղի որևէ հեղափոխական կուսակցության գործունեությանը մասնակցելու մեղադրանքը՝ հղում անելով նմանաբնույթ գործերին իր անընդունակությունը, քանի որ.

Առաջին, 1909 թ. հունիսի 3-ին Դատական Քննիչ Սողովյովի կողմից մեղադրյալ Սերվոյանցի հարցաքննության արձանագրության մեջ նույնիսկ փոքր հիշատակում չկա, որ Քննիչի կողմից Սերվոյանցին հարց տրված լինի, թե արդյո՞ք նա մասնակցել է «Դաշնակցություն» կուսակցության 1905 թ. նոյեմբերի 13-30-ի Ելիզավետպոլի շրջանային ժողովին,

քանզի այդ արձանագրության մեջ նշված է. «Խմբապետ Համազասպը 1905թ. նոյեմբերի 13-ից մինչև 30-ը գործում մասնակցություն է ունեցել կուսակցության շրջանային ժողովին, մատնանշելով կուսակցության Ելիզավետպոլի շրջանի համար ավելի քան 50.000 ռուբլու անհրաժեշտության վրա...»³⁴:

Երկրորդ, թարգմանիչը, ում միջոցով Դատական Քննիչ Սողովյովը հարցաքննել է մեղադրյալ Սերվոյանցին, Ելիզավետպոլի օկրուգային դատարանին կից պետական ծառայության մեջ գտնվող դատական կատարածու կիրթ հայ Սելիքովն էր, ով կատարելապէս տիրապետում է ինչպէս ռուսերենին, այնպէս էլ հայերենին: Այսպէս, տարօրինակ է, որ ռուս-հայկական³⁵ դպրոցում որևէ կրթություն չստացած, բացարձակապէս անկիրթ մեղադրյալ Սերվոյանցը հայերենի չիմացության մեջ կարող է կիրթ հային մեղադրել: Մեղադրման պատճառները ոչ միայն միամիտ են, այլև նույնիսկ ոչ մի հիմք չունեն, քանի որ թարգմանիչ Սելիքովը որևէ բանում բոլորովին մեղավոր չէ: Այդ ամենը միասին վերցրած՝ միայն վկայում է մեղադրյալ Սերվոյանցի ձգտման մասին ինչ-որ կերպ նսեմացնել բոլոր այն անձանց արժանիքները, որոնք ներկա գործում որպէս թարգմանիչ ինչ-որ մասնակցություն են ունենում:

Երրորդ, Սերվոյանցի կողմից մեղադրումը Դատական Քննիչ Սողովյովին՝ հարցաքննության արձանագրության մեջ «Դաշնակցություն» կուսակցության վերաբերյալ իր ասածները սխալ գրառելու առթիվ, այսինքն՝ որ [ինքը] հեղափոխական գործունեությանն անընդունակ և անպատրաստ է, մասնավորապէս՝ «Դաշնակցություն» կուսակցությանն անդամակցելու համար, որին Սերվոյանցը վերաբերվում է մեծ հարգանքով, մինչդեռ Դատական Քննիչի կողմից արձանագրության մեջ գրված է, որ իբր՝ Սերվոյանցը «Դաշնակցություն» կուսակցությանը դեմ է եղել-ոչ

34 Ժողովի արձանագրության մեջ նշված է. «Ապառաժ (Շուշի, Դարաբաղ) խմբապետ Համազասպ-Կարիք կա 600.000 ծայրի, 5.000 հրացանի եւ 50.000 ռ. դրամի՝ ընթացիկ ծախսերի համար»: Տե՛ս Նիւթեր Դ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հտ., ք., Պէյրուս, 1985, էջ 237:

35 Բնագիր տեքստում բառացիորեն այսպէս է նշված, հավանաբար նկատի ունի՝ արևելահայ:

միայն իրականությանը չեն համապատասխանում, այլև նույնիսկ ցույց են տալիս այն պատճառը, որը Սերվոյանցին մղել է այդպիսի դիտողություն անելու, հատկապես որպեսզի [ինքը] ստրկորեն հետևի ներկա գործով կիրթ մեղադրյալներ Համազասպ Օհանջանյանին³⁶ և Աբրահամ Գյուլխանդանյանին³⁷, ովքեր Նովոչերկասկում հարցաքննության արձանագրություններում իրենց ասածների ոչ ճիշտ գրառման առթիվ նմանատիպ դիտողություններ էին արել, չնայած այն բանին, որ իրենց արդարացման օգտին բոլոր բացատրությունները կամ նրանց ներկայացված փաստաթղթերը երկվյալ թարգմանչի և Դատական պալատի Դատախազի տեղակալի ներկայությամբ էին գրառվել, բառացիորեն՝ Գյուլխանդանյանի և Օհանջանյանի թելադրանքով, իսկ բուն արձանագրությունները հանձնվել են նրանց՝ անձամբ ընթերցելու համար և ընթերցելուց հետո ոչ մի առարկություն չի արվել, իսկ քննության ներկայացման ժամանակ հայտնվել են այս կամ այն բացատրությունները՝ հարցաքննությունների մեջ ոչ ճիշտ գրառումների վերաբերյալ:

Ինչ վերաբերում է Սերվոյանցին, ապա նա, հետևելով վերոնշյալ օրինակին, ուշադրությունից բաց է թողնում այն հանգամանքը, որ եթե նրա բոլոր երեք բացատրությունները համեմատվեն, ինչպես օրինակ՝ 1909 թ. հունիսի 3-ին Ելիզավետպոլ քաղաքում, 1910 թ. հոկտեմբերի 28-ին և 1911 թ. հունվարի 9/13-ին՝ Նովոչերկասկ քաղաքում, ապա այդ բոլոր բացատրությունները միմյանց հետ ուղղակի հակասության մեջ են գտնվում, ինչը վկայում է այս կամ այն պայմաններից կախված՝ իր բացատրությունները փոխելու Սերվոյանցի ընդունակության մասին, որոնք նա իր համար տվյալ դեպքում առավել ձեռնառու է համարում:

Չորրորդ, հայ ժողովրդին որպես ոչ հեղափոխականների բնութագրող Կովկասի փոխ-

արքայի հետ արքայազն Նապոլեոնի ողջ գրագրությունը ներկա գործին կցելու մասին մեղադրյալ Սերվոյանցի միջնորդության առթիվ, [և] որ հարմար է գտել ներկա գործով քննության ընթացքում մեղադրման նպատակներով հայ ժողովրդի և հայ եկեղեցու բնութագրումը Էջմիածնի սինոդի նախկին դատախազ Ֆրենկելի ցուցմունքների ու հաղորդումների հիման վրա տալ – ոչ մի հիմք չունի, դրա համար էլ չի կարող բավարարման ենթակա լինել, քանի որ Համազասպ Սերվոյանցն իրեն և «Դաշնակցություն» կուսակցության ներկայացուցիչներին ողջ հայ ժողովրդի հետ նույնացնելու մեծ խիզախություն է ստանձնում: Հայ ժողովուրդն, ըստ քննության տվյալների, բոլորովին էլ հեղափոխական չէ, այլ ընդհակառակը՝ հեղափոխականներին հակահարված տալու ձգտում ունեցող:

Մեղադրյալ Սերվոյանցի դիտողությունն այն առթիվ, որ թաթարներն ամենից կատարյալ զենքով էին զինված, իսկ հայերը թաթարների դեմ լուրջ պայքարի համար բոլորովին պատրաստ չէին – իրականությանը չի համապատասխանում, քանզի ո՛չ նրանք, ո՛չ մյուսները միմյանց դեմ պայքարի պատրաստ չէին: Ո՛չ առաջինների, ո՛չ վերջինների մոտ այդ պայքարի համար զենք չկար, սակայն հայ ժողովրդի միջավայր ներխուժած «Դաշնակցություն» կուսակցությունը ցանկանալով իր հեղափոխական գործունեության ճանապարհին խոչընդոտ կանգնած թաթարների նկատմամբ ուժերը փորձել, նախապատրաստել էր այդ պայքարը, քանզի եթե թաթարների մոտ, որոնք Կովկասում քանակով հայերից երկու անգամ շատ էին, ամենից կատարյալ զենք լիներ՝ ինչպես հաստատում է մեղադրյալ Սերվոյանցը, և եթե թաթարներն այդ պայքարին պատրաստված լինեին, ապա հայերը ոչ մի կերպ չէին կարողանա թաթարների նկատմամբ առավելության հասնել, սա-

36 Համազասպ Օհանջանյանի դատական գործը տես «Վեմ», 2009, հուլիս-սեպտեմբեր, թիւ. 2, էջ 144-170:

37 Գյուլխանդանյան Աբրահամ (1875-1945) – անվանի կուսակցական-հասարակական գործիչ: 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական կռիվների ժամանակ Գանձակի հայության ինքնապաշտպանության ղեկավարներից: Դատվել է ԴՅԳ Մեծ դատավարության գործով:

կայն քննության տվյալներից երևում է, որ «Դաշնակցություն» կուսակցությունն այդ պայքարում հանդես է եկել իր տրամադրության ներքո ունենալով կատարյալ զենքի մեծ քանակ և թաթարների դեմ անգամ պայթուցիկ արկերով է գործել:

Հինգերորդ, մեղադրյալ Համազասպ Սերվոսյանցի հղումն այն առթիվ, որ 1906 թ. օգոստոսի 1-ի Ջևանշիրից նրա ստորագրությամբ քնազիր նամակ-փաստաթղթում առկա է իր կողմից արված գրառում և «Հայ Հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցության Ջևանշիրի ինքնապաշտանության մարմին, Համազասպ» ստորագրություն, այլ ոչ թե այնպես, ինչպես ցույց է տալիս նրան Դատական Քննիչը. «Դաշնակցություն» կուսակցության Ջևանշիրի կոմիտեի անդամ»: Որ Ջևանշիրի գավառում ոչ մի հեղափոխական կոմիտե չկար, որ Սերվոսյանցը ոչ մի հեղափոխական գործում որևէ մասնակցություն չի ունեցել–հերքվում է Եղիգարովի գրասենյակում «Դաշնակցություն» կազմակերպության կուսակցական փաստաթղթերի մեջ գտնված մեղադրյալ Սերվոսյանցի ստորագրած 1905 թ. օգոստոսի 1-ի նամակով, քանզի այդ փաստաթղթերում, ինչպես հաստատվել է դրա թարգմանությամբ, առկա է «Հայ Հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցության զինվորական ինքնապաշտանության Ջևանշիրի կոմիտեի մարմին, Համազասպ» ստորագրություն: Հետաքննությամբ այդ գրության և ստորագրության մեջ «կոմիտե» բառի բացակայության առթիվ մեղադրյալ Սերվոսյանցի դիտողությունն իրականությանը չի համապատասխանում: Միակ բանը, որ մեղադրյալ Համազասպ Սերվոսյանցի հայտարարության մեջ ճշմարտության բաժին է ներառում – հիշյալ նամակի ներքո նշյալ գրառման և ստորագրության առթիվ նրա դիտողությունն է, ինչը հաստատված է և փորձաքննությամբ: Ժխտելով որևէ հեղափոխական կուսակցության մեջ իր մասնակցությունը ու մատնանշելով Ջևանշիրի գավառում «Դաշնակցություն» կուսակցության կոմիտեի և հեղափոխական գործունեության բացակայությունը՝ մեղադրյալ

Սերվոսյանցը հակասում է իր նշյալ նամակին, որտեղ հստակ գրված է, որ Ջևանշիրի գավառում 1906 թ. գործել է «Դաշնակցություն» հեղափոխական կուսակցության կոմիտե, որ Համազասպ Սերվոսյանցը եղել է դրա անդամ, որ Ջևանշիրի գավառում դրսևորվել է «Դաշնակցություն» կուսակցության հեղափոխական գործունեությունը, որ մեղադրյալ Սերվոսյանցի ողջ գործունեությունը հեղափոխական ասպարեզում խստորեն ենթակա էր կենտրոնից (այսինքն՝ կուսակցության Արևելյան բյուրոյից, Թիֆլիս քաղաքից) ելնող «Դաշնակցություն» կուսակցության ծրագրին և մարտավարությանը: Հետևաբար, մեղադրյալ Համազասպ Սերվոսյանցը, որպեսզի ապացուցի իրականությանն այդ ամենի անհամապատասխանությունը, իր մատնանշած վկանների օգնությամբ ցանկանում է հերքել այն ամենը, ինչ իրականում տեղի է ունեցել:

Վեցերորդ, թեպետ մեղադրյալ Համազասպ Սերվոսյանցի դիտողությունն այն մասին, որ զենքի և ռումբերի Շուշիի պահեստում գտնված բոլոր նամակներն իր կողմից գրվել և ստորագրվել են «Համազասպ» մականունով՝ համապատասխանում են իրականությանը, և մինչև հայտարարությունը կատարված փորձաքննությամբ միանգամայն հաստատվում է այդ համազամանքը, սակայն նրա այդ դիտողությունը չի կարող այնուամենայնիվ հաստատել, որ իր գրած նամակը կազակների վրա իր կողմից նախատեսվող հարձակման մասին պայմանավորված էր նման հարձակում կատարելու՝ հայ ժողովրդի ցանկությամբ: Նման արարքի նախագծուղացման և կանխարգելման հնարավորության մասին Սերվոսյանցը թաթարներից հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության ղեկավար «Վարդանին» նամակ է գրել, որպեսզի նման հարձակում թույլ չտա: Քանզի նշյալ նամակից բոլորովին էլ չի երևում, որ հայ ժողովուրդը ցանկանար կազակների վրա հարձակվել, իսկ Վարդանի անունով «Հո Համազասպ» ստորագրությամբ այդ նամակում Սերվոսյանցը Վարդանից կազակների վրա հարձակվելու թույլտվություն է խնդրում, որ իբր նա իր զինվորներով ցանկացել է

հարձակվել ռուսական կազակների ճամբարի վրա և բոլորին կոտորել³⁸: Վարդանի անունով մեղադրյալ Համազասպ Սերվոյանցի 1906 թ. ապրիլի 30-ի մեկ ուրիշ նամակից միանգամայն հստակ երևում է, որ մեղադրյալ Սերվոյանցը «Դաշնակցություն» կուսակցության մեջ գործուն մասնակցություն է ունեցել՝ տեղյակ լինելով կուսակցության Մշավի, Ելիզավետապոլի և Շուշիի կոմիտեների կուսակցական գործերին, մինչդեռ դրանց գոյությունը և իրեն հայտնի լինելը Սերվոյանցը հայտարարությամբ ժխտում է:

Հարցաքննության մասին մեղադրյալ Սերվոյանցի միջնորդություններն առ այն, որ.

1. Չարդախու գյուղի բնակիչներին – լսե՞լ է որևէ մեկը, որպեսզի Համազասպ Սերվոյանցն իրեն վիրավորական իմաստով անվանի «Համազասպ Սերվոյանց», ինչպես այդ նշվում է Եղիզարովների գրասենյակի կուսակցական թղթերում գտնված 12-13 չարդախու վեցիների ստորագրությամբ նամակում:

2. Որպես հաստատում վկաներ Չրելանի և Արարատյանցի հետ Թիֆլիսից Ելիզավետապոլ 1905 թ. նոյեմբերի 17-ին Սերվոյանցի մեկնման փաստի, որի արդյունքում Սերվոյանցը 1905 թ. նոյեմբերի 13-16-ին Թիֆլիսում իրեն անհայտ անձանց հրավերով վաճառականներից, հոգևորականներից և իրեն անծանոթ ման անձանցից բաղկացած ինչ-որ հավաքի է մասնակցել, և խոսել է այն ամենը, ինչ նշված է «Դաշնակցություն» կուսակցության շրջանային ժողովի արձանագրության ներկա գործում, չիմանալով, որ այդ նշյալ կուսակցության ժողովն էր:

3. Ներկա գործին Ալիբեգովի «Արյունոտ օրեր Ելիզավետապոլում» գրքի կցման մասին միջնորդությունը բավարարման ենթակա չէ, որովհետև վկա Քեշիշյանի և այլոց վկայություններով հաստատված է, որ Համազասպ Սերվոյանցը հայտնի էր «խմբապետ Համա-

զասպ», «հայոց իշխան Համազասպ» անուններով: Անհրաժեշտություն չկա Ալիբեգովի գրքի կցման, քանզի Ելիզավետապոլում հայթաթարական արյունոտ ընդհարումների փաստը միանգամայն հաստատված է:

«Դաշնակցություն» կուսակցության նոյեմբերի 13-16-ին շրջանային ժողովին այցելելուց հետո Թիֆլիսից 1905 թ. նոյեմբերին իր մեկնելու մասին մեղադրյալ Սերվոյանցի դիտողությունը գործի համար ոչ մի նշանակություն չունի, քանի որ «Դաշնակցություն» կուսակցության շրջանային ժողովի արձանագրություններից երևում է, որ Համազասպ Սերվոյանցը 1905 թ. նոյեմբերի 13-14-ի ժողովին «խմբապետ Համազասպ» անունով է մասնակցել, և որ ժողովում ոչ մի վաճառական, ոչ մի հոգևորական և համանման անձինք չեն եղել, այլ իրենց կուսակցական մակամուններով ներկա են եղել միայն «Դաշնակցություն» հայ հեղափոխական կուսակցության քսան պատգամավորներ: Այսպես, օրինակ՝ «խմբապետ Համազասպ», «Ընկեր Խաժ.» (այսինքն Խաժակյան³⁹), «Ընկեր Համո⁴⁰», «Ընկեր Ղառիբ⁴¹», և այլն: Հետևաբար, մեղադրյալ Սերվոյանցի դիտողությունն առ այն, որ նա իրեն անհայտ անձի կողմից հրավիրված լինելով՝ այդ ժողովին պատահաբար է մասնակցել, և որ իրեն անհայտ է եղել «Դաշնակցություն» կուսակցության անդամների այդ նիստ-ժողովների մասին–իրականությանը չի համապատասխանում, քանզի այդ ժողովի 1905 թ. նոյեմբերի 13-14-ի արձանագրություններում Սերվոյանցը նշվում է «խմբապետ Համազասպ», որպես «Ապառաժ»-ի, այսինքն՝ «Դաշնակցություն» կուսակցության Շուշիի կոմիտեի պատգամավոր:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թ. 4580-4585:
Թարգմանություն ռուսերենից:

38 Խոսքը թերևս վերաբերում է Վարանդայի գավառում կազակների կատարած գազանություններին հակադարձելու՝ Համազասպի ցանկությանը:

39 Գարեգին Խաժակի դատական գործը տես «Վեն», 2010, թիւ 1, էջ 149-165:

40 Նկատի ունի Համո Օհանջանյանին:

41 Նկատի ունի Ավետիս Ահարոնյանին:

ԹԻՎ 9
ՄԵՂԱԴՐԱԿԱՆ ԱԿՏ

* * *

Մեղադրյալներ Սարգիս Մանասյանցը, Համազասպ Օհանջանյանը, Պողոս Չուբարյանը, Համազասպ Սերվանստյանցը և Արիստակես Դավթյանը (Տեր-Դավթյանց) ժխտելով ռուսական պետության մեջ հայ հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցության հեղափոխական և հակակառավարական գործունեությունը՝ ցույց են տալիս Ռուսական կայսրության սահմաններում այդ կազմակերպության գործունեության լեգալ բնույթը, փորձում են ապացուցել, որ հայ հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցությունը ոչ միայն ռուսական կառավարության ակտիվ հակառակորդ չի եղել, այլև կատարել է այն պարտականությունները, որոնք ընկած էին վերջինիս վրա:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, քք. 4603:
Թարգմանություն ռուսերենից:

Ինչ վերաբերում է մեղադրյալ Համազասպ Սերվանստյանցին (Համազասպ Օհանջանյանի, Աբրահամ Գյուլխանդանյանի և Սարգիս Մանասյանցի հետ) կալանքից ազատելու մասին միջնորդություններին, ապա այդպիսի միջնորդությունները դրանց համար օրինական հիմնավորումների բացակայության պատճառով չեն կարող բավարարվել:

Շարադրյալի հիման վրա Դատական Զննիչը որոշեց, բոլոր վերոնշյալ միջնորդություններում նշված հիմքի վրա հիշյալ մեղադրյալներին սույն որոշման մեջ մերժել:

Դատական Զննիչ՝ Ն. Լիժին
ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, քք. 4607:
Թարգմանություն ռուսերենից: